

XORAZM KULOLCHILIK LEKSIKASI TAHLILI

*Atabayeva Mehriniso Ruzmat qizi,
tayanch doktorant, Urganch davlat universiteti “O‘zbek
tilshunosligi” kafedrasi o‘qituvchisi*

**АНАЛИЗ ХОРЕЗМСКОГО ЛЕКСИКОНА ПО
КЕРАМИЧЕСКОМУ ДЕЛУ**

*Атабаева Мехринисо Рузमत кизи,
базовый докторант, преподаватель кафедры узбекского
языкознания Ургенчского государственного университета*

ANALYSIS OF KHOREZM POTTERY LEXICON

*Atabaeva Mehriniso Ruzmat qizi,
principal doctoral student, teacher of the Department of Uzbek
Linguistics, Urgench State University*

<https://orcid.org/0000-0001-6694-6307>

atabayevanisa@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq amaliy san'at turlaridan hisoblanmish kulolchilikning jamiyatimiz taraqqiyotida tutgan o'rni va ahamiyati, kulolchilik leksikasi bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar, Xorazm kulolchilik maktablari hamda kulolchilik leksikasining ayrim xususiyatlari lingvistik jihatdan tahlil ostiga olingan.

Abstract. This article analyzes the role and importance of pottery, a type of folk applied art, in the development of our society, research conducted on the vocabulary of pottery, the Khorezm pottery schools, and some features of the vocabulary of pottery.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение гончарного дела, вида народного прикладного искусства, в развитии нашего общества, исследования, проведенные по лексике гончарного дела, хорезмийские гончарные школы, а также некоторые особенности лексики гончарного дела.

Kalit so'zlar: kulolchilikning o'rganilishi, kulolchilik leksikasi, kulolchilik maktablari, kulolchilikning leksik xususiyatlari.

Key words: the study of pottery, pottery vocabulary, pottery schools, and lexical characteristics of pottery.

Ключевые слова: изучение гончарного дела, гончарной терминологии, гончарных школ и лексических характеристик гончарного дела.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Xorazm O'rta Osiyoning eng qadimiy madaniy markazlaridan biri hisoblanib, u o'zining boy tarixi, ajoyib arxeologik yodgorliklari, etnografik materiallari jihatidan behisobdir. Xorazm madaniyatining tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va geografik o'rni Xorazm xalq badiiy madaniyatining o'ziga xos tomonlarini tashkil etadi. [9.3.] Kulolchilik sohasi madaniyatimiz va tarixni tutashtirgan nuqta vazifasini o'tab bera oladi.

Uning leksik xususiyatlarini o'rganish va tahlil qilish doimo muhim vazifadir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS). Xorazm kulolchilik tarixini yoritishda S.P.Tolstov, N.N.Vakturskaya, M.G.Vorobyova, A.M.Itina, E.S.Nerazik va boshqa olimlarning ishlari muhim manba vazifasini o'taydi. XIX-XX asr Xorazm badiiy kulolchiligi to'g'risida L.I.Rempel,

G.A.Pugachenkova, D.A.Faxretdinovlarning qator asarlarida qisqacha aytib o'tiladi.

M.K.Rahimovning "Художественная керамика Узбекистана" nomli asarida Xorazm kulolchilik san'atining bezak turlar jadval ko'rinishida yoritiladi. Biroq asarda hududning o'ziga xos xususiyatlari yoritilmaydi. V.V.Yekimova, I.M.Jabborovlarning maqolalarida ham umumiy ma'lumotlar berib o'tilgan.

Bundan tashqari san'atshunos olimlar N.S.Sicheva, M.X.Olimova, O.Sultonov, Sh.Shoyoqubov, O.A.Xo'janiyozovalar tomonidan Xorazm an'anaviy kulolchiligi to'g'risida dissertatsiya va turli maqolalar bilan o'zlarining ulkan hissalarini qo'shib kelishgan.

Ko'rinib turganidek, mazkur tadqiqotlarning asosiy yo'nalishi tarix va san'at sohasiga yo'naltirilgandir. H.Ne'matov, R.Rasulov, R.Safarova, G.Ne'matova, Sh.Iskandarovalar tomonidan qator ilmiy izlanishlar soha terminologiyasi tadqiqini sistem ko'rinishga bura oldi.

Shevalar kasb-hunar leksikasi ustida dastlabki tadqiqot ishlari olib borgan olim S.Ibrohimovning "Farg'ona shevalari kasb-hunar leksikasi" monografiyasida turli sohalar leksikasi, jumladan, kulolchilik va terminologiyaning nazariy masalalari o'rganilganligi alohida ahamiyat kasb etadi. Monografiya 1-jildida kulollar, tandirchilar, shuvoqchilar leksikasi haqida ma'lumotlar berilgan. Mazkur monografiya lingvistik jihatdan kulolchilik leksikasi tahliliga bag'ishlangan yirik va yagona tadqiqot ishi hisoblanadi.

Mavzuni yoritishda tavsifiy, tarixiy-qiyosiy hamda tarixiy-etimologik metod usullaridan foydalanishni maqsadga muvofiq deb hisobladik.

MUHOAKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Bugungi davr kulolchiligi tayyorlanish usuli, badiiy bezak va shakllariga ko'ra Farg'ona (Rishton, G'urumsaroy), Buxoro-Samarqand (Samarqand, Urgut, G'ijduvon, Uba), Xorazm (Xiva, Madir, Kattabog'), Toshkent kabi kulolchilik maktablari faoliyat yuritmoqda. Barcha maktablar ijodiy tamoyillari, o'zining rivojlanishi, markazlari va ustalari, o'ziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi.

Rishton kulolchilik maktabi ustalari tomonidan ishkorli sir tayyorlash usuli yo'lga qo'yilgan. Ular yaratgan buyumlar, laganlar, kosa, don mahsulotlari uchun xum shakl jihatidan, bezak jihatdan ham rang-barangdir. G'urumsaroy

kulolchilik maktab vakili usta M.Turopov buyum tayyorlash jarayonida faqat an'anaviy usuldan foydalangan, bu an'anani shogirdi V.Buvayev va boshqalar davom ettirmoqda. Farg'ona kulolchiligining o'ziga xos buyumlari sifatida lagan (charx tovoq, miyona tovoq), kosa (dukki kosa, kosa duobi, miyona kosa, torkash, naqshin kosa, shokosa), xurma, qo'shquloq, ko'zalar hisoblanadi.

Buxoro-Samarqand kulolchilik maktabi o'zining qo'rg'oshinli sir va jigarrang, sarg'ish-yashil bo'yoqlar bilan ajralib turadi. "Afrosiyob sopoli" an'alariga asosan handasiy naqshlar, hayvonlar tasvirlar (dumi burgut, murg'i safid (oqqush), boy qush, guli tovu)ga qaraganda o'simliksimon naqshlar (bodongul, dastagul, parra gul, tovu pati, madoxil, segul, tup etti, se barg, chorbargi kungura, chorbargi mavj)dan foydalaniladi. Laganlar (Samarqanda – tovoqi langar, G'ijduvonda – naqshin tovoq, Shaxrisabz – langari tovoq, to'y tovoq, tovoqi oshxo'ri), xushpullak va boshqa shu kabi buyumlari mazkur maktabning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. [4.]

Xorazm badiiy an'anaviy kulolchiligi xususiyatlari va shakllariga ko'ra 3 turga bo'linadi:

1. Past bo'yli yotiq shaklli kulolchilik buyumlari. Bunga *chonoq*, *chuqur chonoq*, bodiyalarning barcha turlari – *koshin bodiya*, *katta bodiya*, *chuqur bodiya*, *tog'ora* va boshqalar kiradi.

2. Tikka shakldagi katta hajmli idishlar. Salobatli *xumlar*, *kupi*, *digir*, *katta ko'zalar*, *tandirlar* shu guruhga mansub.

3. Tikka shakldagi kichik hajmli buyumlar. Xususan, har xil *ko'zachalar*, *guldon*, *xumcha*, *cho'girma qolip (sarri)*, *ibrik*, *chorquloq*, *beshtuvak*, *tuzdon* va boshqa kulolchilik buyumlari uchinchi turga misoldir.

O'z navbatida ushbu buyumlar vazifalariga ko'ra:

1. Oshxona idish-tovoqlari.

2. Uy-ro'zg'or, xo'jalik buyumlari kabi turlarga ajratish mumkin.

Oshxona idish-tovoqlariga turli xil *bodiyalar*, *chonoqlar*, *tuzdon*, *qopshirma* (qopqoqli va ikkita quloqli xumcha) va boshqalar kiradi. Uy-ro'zg'or, xo'jalik buyumlariga esa *xumlar*, *turli ko'zalar*, *digir*, *ibrik* (suv idishlari), *guldon*, *doshchiroq*, *beshtuvak*, *kupi*, *tandir* kabilar misol bo'la oladi.

Xorazm badiiy kulolchiligida an'anaviy naqshlardan *to'g'ri*, *siniq*, *hoshiya*, *ilon izi* chiziqlar, *rayhon gul*, *xushro'y gul*, *yaproq gul*, *to'rt yaproq*

hamda *taroq gul*, *bigiz naqsh*, *miltiq*, *pichoq*, *taroq*, *dutor*, *baliq*, *ilonboshi*, *qarg'atish qarg'atumshuq* kabi geometrik va o'simliksimon predmet, hayvonot olamiga xos naqshlar asosiy o'rinni egallaydi. Uslubiy jihatdan chizma, bosma va qalamiy (mo'yqalam), an'anaviy o'yma uslublaridan keng foydalaniladi. Burama naqsh, ilon izi naqshi, g'isht naqsh, doira va tugmacha naqsh, to'liqsimon o'yma naqshlar an'anaviy o'yma uslubining asosiy naqsh turlari hisoblanadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS).

Asosiy foydalaniladigan kulolchilik maktablarining leksikalari bir-biridan yetarlicha farq qiladi. Yuqorida keltirib o'tilgan Xorazm kulolchiligi buyumlarining nomlari bunga yaqqol misol bo'la oladi. Shulardan *bodiya*, *chonoq*, *qopshirma* (qopqoqli va ikkita quloqli xumcha) *digir*, *ibrik* (suv idishlari), *doshchiroq*, *bashiktuvak*, *kupi*, *cho'girma qolip* (*sarri*) kabi leksemalar, ayniqsa, bizning e'tiborimizni tortdi. **Bodiya** so'zi lug'atlarda tagi baland, qirg'og'i tik, katta sopol idish (lagan) tarzida izohlangan. [9.: 514.] Faqatgina Xorazm bodiyalariga xos shakl – qalin va dumaloq taglikdan iborat, katta chuqur tovoqlar O'zbekistonning boshqa birorta hudud kulolchiligida uchramasligi bilan farqlanadi. [4.: 76.] Ushbu so'z ayrim lug'atlarda sahro, biyobon, cho'l ma'nosida ifodalangan, *bodiye* so'zi esa fors tilida piyola, jom ma'nosini anglatadi. Shuning uchundir olimlar O.Xo'janiyozova o'z dissertatsiyasida "bizningcha, *bodiya* o'rniga, *bodiye* yozilsa, maqsadga muvofiq bo'lur edi" deya taklif bildirgan. Biz ushbu fikrga qarshi chiqmaymiz, biroq so'z uzoq davrlardan buyon *bodiya* tarzida qo'llanib kelingan va shu shaklni saqlanib qolishi tarafdorimiz.

Ayrim shevalarida *diyir* shaklida ham qo'llanilgan **digir** – suv chiqarish qurilmasi bo'lgan chig'irlarga suvni bir joydan ikkinchi joyga uzatish maqsadida ishlatilgan. Fors tilidagi aylanuvchi, ishlab turmoq *doyer* so'ziga yaqin hisoblanadi. *Digir* shakli ko'zalarga yaqin bo'lib, baland bo'yli dastasiz va chig'irga bog'lash vazifasini bajargan kichkina kapdan iborat bo'lgan.

Aholi uchun qatiqni chayib, yog' olish vazifasini **kupilar** bajargan. *Gupi*, *guppi* variantlari sheva vakillari tilida faol qo'llanilib kelinmoqda.

Bugungi kunda ushbu leksemalarning ayrimlari davr o'tishi bilan iste'moldan chiqib boshlagan. Shakl xususiyatiga ko'ra xamir qorishga mo'ljallangan *chonoq* (sopol tog'ora)lar XX asrning

50-60-yillarigacha uy-ro'zg'or buyumi vazifasini o'tab kelgan. *Sarri* (cho'girma qolip) ham XX asrning o'rtalarigacha keng qo'llanilgan. XX asrning 70-yillarida sopol qolip o'rini yog'och qoliqlar egallagan.

Sopol qopshirmalar qadimdan mahalliy xalq uchun muzlatkich vazifasini o'tab kelgan. Ichki va tashqi tomoni sirlanganligi bois oziq-ovqat, go'sht, yog' mahsulotlari yaxshi saqlangan.

Shunga ko'ra Xorazm kulolchilik buyumlari leksikasini 2 guruhga ajratish mumkin:

1. Bugungi kunda iste'molda mavjud bo'lgan Xorazm kulolchilik buyumlari leksikasi.

2. Iste'moldan chiqqan Xorazm kulolchilik buyumlari leksikasi.

Birinchi guruhga yuqorida izohlaganimizdek, *chonoq*, *digir*, *sarri*, *doshchiroq*, *kupi*, *ibrik* kabi leksikalarni kiritsak, ikkinchi guruhga *bodiya*, *bashiktuvak*, *qopshirma* singari leksikalar misol bo'la oladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Har bir kulolchilik maktabi o'zining foydalanayotgan naqsh uslublari, yasayotgan buyumlarining nomlari, ularning leksik xususiyatlari bilan bir-birida farq qiladi. Xorazm kulolchilik maktabi ham o'ziga xos noodatiy maktab yarata olgan. Ularda mavjud bo'lgan va faol qo'llanilayotgan leksikalar lingvistik tahlilga muhtojdir. Kulolchilik jamiyatimiz, xalqimiz ma'naviyati, milliyligining ajralmas bo'lagi. Uni o'rganish, tadqiq qilish, leksikasining o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qolgan holda keyingi avlodga yetkazish barcha olimlar oldida turgan muhim masalalardan biridir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Агзамова Г. Ўрта Осиё хонликлари тарихи: манбаларга оид чизгилар// Тарихий манбашунослик муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2008.

2. Агзамова Г.А. XVIII асрнинг биринчи чорагида Бухоро хонлиги: элчи Флорио Беневени талкинида // Ўрта Осиёнинг қадимги ва ўрта аср шаҳар маданияти аъёнлари. Ўзбекистон Миллий университети археология

кафедрасининг 70 йиллигига бағишланган илмий анжуманга йўлланган маърузалар тўплами.

3. Агзамова Г.А. Бухара – Амуль - Ургенч: к истории караванной дороги//Туркменская земля – колыбель древних культур и цивилизаций. Материалы международной научной конференции. Ашхабад, 1-3 октября 2008 г.

4. Алиева С.Ш. 1970-90 йилларда Ўзбекистон халқ кулолчилиги (анъаналарининг сақланиш ва ривожланиш муаммолари) // номзодлик диссертацияси. Т.1996. 141 б.

5. Дмитриева Н.А., Акимова Л.И. Античное искусство. – М.:Детская литература, 1988.

6. Masharipov Jaloladdin. Kulolchilikda an'ana va urf-odatlar. Guliston 2017.

7. Пещерова Е.М. Гончарное производство Средней Азии. –М-Л., 1989.

8. S.Ibrohimov Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. II-III. – Toshkent: Fan, 1959.

9. Хўжаниёзова О.А. XIX-XX аср Хоразм халқ бадий кандакорлиги ва кулолчилиги // номзодлик диссертацияси. Т.1995. 138 б.

10. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. I. A–D / Mas'ul muharrirlar A. Madvaliyev, D. Xudayberganova. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 964-bet.

